

ПОЛОНІЗМИ У СТРУКТУРІ СХІДНОПОДІЛЬСЬКИХ ГОВІРОК

У статті розглянуто особливості освоєння полонізмів у східноподільських говірках, вказано на зміни у семантичній та формальній структурі запозиченого слова, визначено групи лексики, найбільш відкритих до запозичень.

Ключові слова: полонізми, східноподільські говірки, запозичення.

В статье рассмотрены особенности освоения полонизмов в восточноподольских говорах, на изменения в семантической и формальной структуре заимствованного слова, определены группы лексики, наиболее открытых для заимствований.

Ключевые слова: полонизмы, восточноподольские говоры, заимствования.

Запозичення було і залишається одним із продуктивних шляхів поповнення лексичного складу української мови і потребує докладного вивчення різних аспектів засвоєння запозичених слів. С.І. Олексієнко відзначає, що запозичення є складний і довготривалий процес перетворення іномовного матеріалу у слово, подібне споконвічному. Ця адаптація передбачає формальне (фонетичне, граматичне) і семантичне освоєння його.

Слова польського походження (полонізми) займають значне місце в лексико-семантичній системі говорів української мови, а це зумовлює потребу в їх докладному вивченні. Полонізмом традиційно вважають слово або його окреме значення, вислів тощо, запозичені з польської мови або утворені за її зразком [Ткаченко 2000: 466].

Об'єктом нашого дослідження є лексико-семантична система східноподільських говірок, локалізованих у західних районах Черкаської та Кіровоградської, східних – Вінницької, північно-західних Одеської областей.

У структурі східноподільських говірок полонізми утворюють значний пласт лексики, хоча не є визначальними для ареалогії, і не завжди усвідомлювані як чужорідний елемент. Мовці не ідентифікують як іншомовні лексеми *фі/ранка* 'коротка занавіска на вікні', *л'устро* 'дзеркало', *ца/рата* 'клейонка', *с/лойік* 'скляна банка', *л/ринка* 'глиняна посудина напівсферичної форми з широким отвором', *л/гарец* 'дерев'яна посудина для зберігання солі', *па/тел'н'а* 'сковорода', *філ'і/жанка* 'чашка', *по/ренча* 'спинка ліжка', *л/корок* 'пробка', *л/хохл'а* 'велика розливна ложка', *к/риси* 'верхні краї миски, горщика', *л/бал'ійа* 'круглої форми металева посуда для купання', *л/кухол* 'металева посудина з вушком для води', *шап/лик* 'дерев'яна помийниця, низька широка діжка з двома вухами', *бал'цанка* 'бляшанка для зберігання рідини', *л/капа* 'скатерка', *ва/зон* 'кімнатна рослина, що вирощується у горщику', *рон/дел* 'біла череп'яна велика миска', *бам/бак* 'вид тканини', *л/б'ігос* 'обов'язкова страва із капусти на весіллі', *л/заўше* 'завжди', *каш/кет* 'чоловічий головний убір', *ма/рудити* 'нервувати', *пар/тачити* 'щось робити не дуже добре'.

Найменше полонізмів зафіксовано у ТГЛ назв традиційних занять подолян, зокрема ТГЛ рибальства, бджільництва, тваринництва, будівництва, та в лексиці родинних обрядів, що свідчить про їх автохтонність, а отже, і лексики, яка їх обслуговує. Найбільш відкритими до запозичень є тематичні групи лексики побуту, лексики на позначення людини і її рис, одягу, взуття і прикрас, чому сприяють позамовні чинники: довгий час на Східному Поділлі проживала значна кількість польського населення [Кузнець 2005: 31]. Мовні факти є додатковим свідченням про показники напрямків переміщення носіїв діалектів [Хобзей 2010: 163].

Проникаючи в нове мовне середовище, запозичене слово пристосовується до чужої лексичної системи, входить у чужі для нього лексичні зв'язки. Більшість дослідників виділяє три етапи запозичення: фонетична адаптація іншомовного слова; морфологічна адаптація запозичення; семантичне освоєння [Муромцева 1985]. Суть семантичного освоєння полягає в становленні лексичного значення іншомовного слова у новому мовному середовищі [Олексієнко 1985: 60].

Як правило, запозичується лексема із значенням, яке вона мала в мові-донорі. Запозичена з польської мови лексема *ман'кет* [ЕСУМ, III, 288] у досліджуваних говірках формує щільний ареал на позначення кінцевої частини рукава і вживається паралельно із фонетичними варіантами *ман'жет*, *ман'жет*, *манд'жет*. Літературно нормативний варіант *ман'жет* [СУМ, IV, 620] витісняє на периферію структури говірки запозичення *ман'кет*. У мові старшого покоління зафіксовано лексему *пул'аре"с*, яка, як і в польській мові [ЕСУМ, IV, 633], позначає гаманець. У досліджуваних говірках на позначення прикраси для вух активно побутує лексема *'кул'чики*, що вживається переважно у плюральній формі. Назва є запозиченою з польської мови, де могла виникнути в результаті зближення *kolczyk* 'сережки' з *kulka* 'кулька', зменшено від *kula* 'куля' (сережки іноді мають форму кульок); польське *kolczyk* початково було зменшеною формою від праслов'янського *kolce* 'кружок, кільце' [ЕСУМ, III, 138]. Словник української мови лексему *кульчик* реєструє з ремаркою *діалектне* [СУМ, IV, 396]. Лексема *ра'тонда* у «Словнику назв одягу та взуття у східноподільських говірках» зареєстрована зі значенням 'одяг, який не прилягає до тіла' [Березовська 2009: 240]. З аналогічним значенням лексема функціонує у польській мові [ЕСУМ, V, 128]. «Словник української мови» лексему *ротонда* кодифікує з одним із значень 'верхній жіночий теплий одяг без рукавів у вигляді довгої накидки' [СУМ, VIII, 889].

У процесі запозичення слово чи словосполучення може зберігати своє вихідне значення або змінювати його. Більшість лексем польського походження у східноподільських говірках зберігає вихідне значення. Окремі лексеми, зберігаючи вихідне значення, розширюють свою семантичну структуру. Наприклад, лексема *na'ц'орки*, зафіксована у східноподільських говірках, за даними «Етимологічного словника української мови», є запозиченням з польської мови; польське *raciorki* «чотки, намисто» - форма множини від *raciorek* «молитва; намистинка» (намистинками на чотках відраховується кількість прочитаних молитов); польське *raciorek* є демінутивом від *racierz* «молитва», яке зводиться до латинського *pater* «батько, отець» (першого слова молитви *Pater noster* «Отче наш») [ЕСУМ, IV, 323]. Лексема *naц'орки* відома переважній більшості говірок української мови в численних фонетичних і лексико-семантичних варіантах. Словник української мови лексему *naц'орки* реєструє з ремаркою *діалектне* з двома значеннями: 1) 'намисто'; 2) 'мотузки, нитки, шнурки, пасма' [СУМ, VI, 103]. З таким же значенням лексема представлена у Словарі за ред. Б.Грінченка [Грінченко]. У східноподільському ареалі лексема *naц'орки*, реалізована трьома фонетичними варіантами – *na'ц'ерки*, *naц'ер'ки*, *na'ц'орки*, має розгалужену семантичну структуру, що дозволяє розглядати як омоніми лексеми на позначення комплексів *намисто* 1) 'прикраса, яку жінки носять на шиї, намисто'. 2) 'намистини. 3) 'прикраси на взутті з намистин'; *нитки*: 1) 'бахрома'. 2) 'китиці. 3) 'заплутані нитки'. 4) 'скручена нитка із прядива'. 5) 'вузол, що утворився на заплутаній нитці під час шиття голкою'. 6) 'довгі нитки'. 7) 'скручені нитки, які заплутались під час шиття машинкою'. 8) 'скручені нитки по краях незарубленої хустки'. 9) 'скручені нитки на домотканому полотні'. 10) 'стрічки різного кольору – кісники'. 11) 'шнурки'. 12) 'дрібно посічені краї тканини'; *тканина*: 1) 'зіжмакана тканина на одязі'. 2) 'зжата тонка тканина, з якої шили легкий жіночий одяг' [Березовська 2009: 195 – 196]. Лексема *бидло* з польської

bydło ‘худоба’ [ЕСУМ, I, 182] у досліджуваних говірках позначає семи ‘худоба, скотина’ та ‘невихована, некультурна людина’. З такими значеннями лексема відома загальнонародній мові [СУМ, I, 191].

Лексема ¹бинда прийшла в українську мову через польське посередництво з німецької, де *binde*, як і в польській, позначає пов’язку, бант [ЕСУМ, I, 184]. У східноподільських говірках лексема ¹бинда позначає семи ‘вузька смужка кольорової тканини, що використовується як прикраса’, ‘вузька смужка тканини’, ‘стрічка для вплітання в косу’, ‘вузька прозора стрічка’, ‘стрічка з візерунками’. У «Словнику української мови» лексему *бинда* зареєстровано зі значенням «стрічка» та ремаркою *діал.* [СУМ, I, 166]. У «Словарі української мови» за редакцією Б. Грінченка, крім лексеми *бинда*, подано демінутив *биндочка* [Грінченко I, 56]. У досліджуваних нами говірках лексема ¹бинда відома ще зі значенням ‘дошка з одного боку з великими металевими гаками, на які вішали одяг’. Вторинна номінація свідчить про високий ступінь освоєння запозиченої лексеми. Через польську, очевидно, прийшла з німецької і лексема *бант* < *bant* «стрічка, тасьма, зав’язка» [ЕСУМ, I, 135]. У говірках досліджуваного ареалу лексема позначає вузьку прозору стрічку, що використовується як прикраса та вузьку прозору стрічку, зв’язану вузлом, з вільними петлями і кінцями, що використовується як прикраса.

Окремі полонізми у досліджуваних говірках втрачають первинну семантику, наприклад, лексема *вар’і’ят* у польській мові передає значення ‘божевільний’ [ЕСУМ, I, 333]. У говірках досліджуваного ареалу лексема позначає сему ‘нерозумний, розбишака’. У словосполученні *г’валтом кри’чати* ‘дуже кричати’ вжито лексему *гвалт*, яка в польській мові позначає сему ‘насильство’ [ЕСУМ, I, 485].

Деякі полонізми використовують для передачі додаткової маркуючої ознаки реалії, наприклад, на позначення сковороди у говірках зафіксовано синонімічний ряд *сковоро’да*, *сково’р’ідка*, *ча’ра*, *ча’ричка*, *па’тел’н’а* і лише

остання передає сему ‘велика сковорода’. Міжговіркові відповідники в деяких говірках можуть ставати лексемами-опозитами. Показовими є лексеми ¹л’ента і ¹бинда: ¹бинда ш’і’рока/ було йаг’би ¹вишита/ ¹вибита/ ¹вир’іб в’ізи/рунчастий/ а ¹л’ента ¹чиста (Березовська 2010:)

На високий ступінь освоєння полонізмів вказує їх широке коло сполучуваності. У досліджуваних говірках зафіксовано фразему *хо’дити ў ¹биндах* ‘діувати’, яка з таким же значенням зареєстрована у Словнику за редакцією Б. Грінченка [Грінченко І, 56].

Номінація ¹хата на с’лупах реалізує сему ‘стара глиняна хата’, хоча сама лексема *слуп*, запозичена з польської, де позначає *стовп* [ЕСУМ V, 310], у досліджуваних говірках поза словосполученням не вживається.

Про адаптацію лексеми в іншому мовному середовищі свідчать дериваційні процеси, у яких бере участь твірنا основа запозиченої лексеми. Найчастіше від полонізмів за допомогою власне мовних афіксів утворюються лексеми зі значенням здрібнілості: *поре”н’чатко* ‘бильце ліжка’, *л’ус’терко*, *л’устречко*, *л’ус’терце* ‘маленьке дзеркало’, *кухлик* ‘невелика глиняна посудина для пиття води, молока’, *це”берка*, *цебрик* ‘кадіб із перерізаної впоперек на дві частини діжки’, ‘дерев’яне відро, яким витягали воду з криниці’, *гра’ф’інка* ‘невеликий скляний довгоший посуд для горілки’, *биндочка* ‘невелика стрічка’, *бантик* ‘невеликий бант’, *риночка* ‘невелика глиняна посудина напівсферичної форми з широким отвором’, *с’лойічок* ‘невелика скляна банка’; прикметники на позначення рис людини: *балу’хатий* ‘той, який має великі очі’, *вар’гатиї* ‘той, хто має великі губи’.

У говірці запозичені лексеми потрапляють під вплив внутрішньоговіркових законів і можуть змінювати свою фонетичну структуру. Фонему [ф] у східноpodільських говірках реалізує звукосполучення [хв]: *хв’л’анчик* ‘відросток кімнатної рослини’ із флянка ‘бедро’, *хвіл’і’жанка* ‘чашка’; звук [р’] диспалаталізується: *байст’рук*; поява

протетичного приголосних [г], [в]: *ван* ¹*кір* ‘бокова кімната, відділена від світлиці перегородкою’ < з польськ. *alkierz* [ЕСУМ, I, 61]. Видозміна звукової структури слова може бути пояснена складністю запам’ятовування звукової оболонки «чужого слова» [Блинова 1972: 95].

Отже, полонізми у структурі східноподільських говірок займають значне місце, хоч ізоглоси їх поширення не є визначальними для внутрішньої диференціації досліджуваних говірок. Найбільше полонізмів відзначено в мовленні респондентів старшого покоління в побутовій лексиці та лексиці на позначення одягу, взуття, прикрас, людини та її рис. Запозичена лексема, як правило, зберігає вихідне значення, з яким вона функціонувала в рідній мові, або розширює свою семантичну структуру. Вживання полонізмів у говірці сприяє виникненню синонімії. Інколи полонізми використовують як кваліфікатори додаткових сем. Адаптуючись до мовних законів говірки, лексеми польського походження зазнають зміни формальної структури.

Література

Березовська 2009 – Березовська Г.Г. Словник

Блинова 1972 – Блинова О. И. Лексическая мотивированность и некоторые проблемы региональной лексикологии / О. И. Блинова // Вопросы изучения лексики народных говоров. – Л. : Наука, 1972. – С. 92 – 104.

Грінченко – Словарь української мови / за ред. Б. Грінченка. – К. : Наук. думка, 1996. – Т. 1–4.

Гумецька 1962 – Гумецька Л. Л. Способи освоєння запозиченої лексики / Л. Л. Гумецька // Дослідження і матеріали з української мови. Т.V. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 57 – 69.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : в 7 т. / редкол. О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1982 – 2006. – Т. 1 – 5.

Кузнець – Кузнець Т.В. Населення Уманщини в ХІХ на початку ХХ століття: Монографія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. – 195 с.

Муромцева 1985 – Муромцева О. Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / О. Г. Муромцева. – Харків : Вид-во Харк. ун-ту, 1985. – 126 с.

Олексієнко 1974 – Олексієнко С. І. Про способи освоєння лексичних запозичень (на матеріалі східнослов'янських пам'яток ХІ5 – Х5І ст.) / С. І. Олексієнко // Мовознавство. – 1974. – № 6. – С. 41 – 47.

Олексієнко 1985 – Олексієнко С. І. Про лексико-семантичний розвиток запозичень (на матеріалі східнослов'янських пам'яток) / С. І. Олексієнко // Мовознавство. – 1985. – № 4.

СУМ – Словник української мови : в 11-ти т. – К. : Наук. думка, 1970–1980.– Т. 1–11.

Українська мова енциклопедія 2000

Хобзей 2010 – Хобзей Н. В. Дещо про запозичення в мовленні львів'ян у контексті південно-західного та північного наріч української мови / Н. В. Хобзей // Волинь філологічна: текст і контекст. Західнополіські говірки в просторі і часі : зб. наук. пр. – Вип. 9 / упоряд. Г. Л. Аркушина. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. – С. 163 – 172.